

”ٹُر پے نین قافلے“ دا تجزیاتی مطالعہ

ABSTRACT

Iqbal Zakhmi's travelogue "Tur Pa,ay Nain Qafalay" reflects the sentiments of love and devotion. His heart is filled with the love of Prophet Muhammad (PBUH). He has described everything he has observed and experienced in this travelogue and with this he has described every event very well, besides in this travelogue we are told about all the historical and Holy places of Makkah and Madinah. It feels like the reader is doing it himself and seeing everything through his own eyes. In this travelogue there is simplicity, spontaneity and elegance of style and a true lover is narrating all these events and scenes. In this article the writer has described the analytical Study of "Tur Pa,ay Nain Qafalay" in detail.

سفر نامہ سفر دے حال تے سفر کردیاں حاصل ہون والے تجربات دا لکھتی اظہار ہوندا اے۔ سب توں پہلے اسیں دیکھیے کہ سفر نامہ کیہ اے؟ ساڈے ہاں سفر نامے لئی کئی لفظ ورتے جاندے نیں، جویں سفر نامہ، یاترا، اداسی، رٹن، سیل سپاٹا، پھیری، سیر تے چکر نیں۔ ادب دے نقاداں، محققاں تے سفر نامہ نگاراں نے سفر نامے دیاں کجھ تعریفاں انج کیتیاں نیں:-
ڈاکٹر خالد محمود سفر نامے دی تعریف کردیاں لکھدے نیں:-
”سفر نامہ نگار دوران سفر یا سفر واپسی پر اپنے ذاتی تجربات و

مشاہدات اور تاثرات و احساسات کو ترتیب دے کر جو تحریر رقم کرتا ہے

وہ سفر نامہ ہے۔“ (1)

ایسے طرح ڈاکٹر انور سدید سفر نامے تے گل بات کردیاں لکھدے نیں:

”سفر نامہ سفر کے تاثرات، حالات اور کوائف پر مشتمل ہوتا ہے۔

فنی طور پر وہ بیانیہ ہے جو سفر نامہ نگار سفر کے دوران یا اختتام پر اپنے

مشاہدات، کیفیات اور اکثر اوقات قلبی واردات سے مرتب کرتا

ہے۔“ (2)

سید غفور شاہ قاسم سفر نامے دی تعریف کردے ہوئے لکھدے نیں:-

”کسی فن پارے کی اولین خصوصیت ہے کہ وہ قاری کو

Educate کرے اور اُس پر نئے جہانوں کے آفاق کے دروا کرے۔

سفر نامہ لاعلمی کے حصار میں کھلنے والی ایسی کھڑکی ہے جس میں سے

جھانک کر قاری اپنے آپ کو نئی معلومات، نئے علاقوں اور نئے علوم

سے آشنا کرتا ہے۔“ (3)

محمد کاظم سفر نامے دی تعریف ایہناں لفظاں وچ کردے نیں:-

”سفر نامہ اک ایسا رپورتاژ ہے جو تخلیقی سطح پر قلمبند کیا جاتا ہے

اور اس میں ایک قاری صرف ان مقامات ہی کی سیر نہیں کرتا جہاں

سیاح کا گزر ہوا تھا اور نہ صرف اُن لوگوں سے تعارف ہوتا ہے جس

سے سیاح کو واسطہ پیش آیا تھا بلکہ وہ خود سیاح کے اندرون کی بھی سیر

کرتا ہے اور اُس کی ذات کے ایسے خفیہ گوشوں تک اُس کی رسائی ہوتی

ہے، جہاں عام حالات میں شاید پہنچ پاتا۔“ (4)

راجندر سنگھ لانا سفر نامے بارے لکھدے نیں:-

”سفر نامہ کسے لیکھک دوارا کیتیاں دیں/پردیس دیاں یا ترواں

دوران گرہن کیتے نجی تجربات تے آدھارت ہوندا ہے۔ سفر نامے وچ

وکھ وکھ اتہاسک استھاناں بارے جانکاری درج کرن دے نال نال

اوتھوں دے سبھیا چار آدوا ورن ہندا ہے۔“ (5)

ڈاکٹر شہباز ملک سفر نامے بارے آکھدے نیں:

”جس مقصد لئی انسان نے سفر کیتا، اوس نوں حاصل کرن لئی

انسان عمل تے ردِ عمل دے نظام وچوں گزریا۔ عمل اوہ حالات تے واقعات نہیں جہناں نال اوس نوں واہ پیا تے ردِ عمل اوہدا تجربہ، مشاہدہ تے اوہناں حقیقتاں دا ادراک اے، جہناں توں کتے انسان نے خود فائدہ اُٹھایا تے کتے انسان دے دس اُتے انسانیت نے فائدہ چکیا۔ ایہدا مطلب ایہ ہویا کہ سفر دے دو حصے نیں۔ اک عمل تے دوجا اوہدا ردِ عمل دے اظہار نوں اسیں ”سفر نامہ“ متھ سکے آں۔“ (6)

پنجابی سفر نامے دے لکھاری لعل سنگھ کملا اکالی سفر نامے دی تعریف ایہناں لفظاں وچ کردے نیں:-

”ساہت دے دو بے روپاں دے ٹاکرے تے سفر نامیاں جاں یا ترا ساہت دی وشیتا (خصوصیت) ایہ ہندی ہے کہ ساہت دے ایس روپ وچ ویا کیتیاں (بندیاں) جاں سمیاواں (مسئلیاں) نوں بھاون (خیال، فکر) اُتے تر کسگتا دے سمیل دُورا درسان دی تھان، ایہناں وچ دیش و دیش دے کسے بھوکھنڈ دے سما جک اُتے سبھیا چارک جیون دا برتانت ہوندا ہے۔ جدوں اپنی یا ترا دے سمیں لیکھک سے ویا کتی وشیش جاں اتہاسک ستھان تے پھیری پاوند اے تے اوس دا سفر نامہ ریکھا چتر دے روپ دورا کسے اتہاسک ویا کتی دے جیون نال سمبندھت کرم بھومی نوں درساندا ہے۔“ (7)

ایہناں سمبندھاں تعریفیں نوں مکھ رکھ کے اسیں ایہہ کہہ سکے آں کہ سفر نامہ اک اجیہی لکھت اے جس وچ لکھاری اپنے سفر دے تجربے، مشاہدے، احساس تے جذبے دے نال نال اوس علاقے دیاں رسماں، رواج، رہن سہن، تاریخ دی جانکاری انج دیوے کہ لکھاری سانوں اوہناں منظراں دا حصہ دکھالی دیوے۔

سفر نامہ نگاراں وچوں اک ناں محمد اقبال زخمی ہوراں دا اے جیہناں نے پنجابی زبان تے ادب دی ترقی لئی دن رات کم کیتا اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں اج ساڈے کول شاعری، کہانی تے نعتیہ شاعری تے نثری صورت وچ موجود نیں۔ ایس مضمون وچ اوہناں دے سفر نامہ ”ٹُر پئے میں قافلے“ دا تجزیہ پیش کیتا جا رہیا اے۔

سیانے آکھدے نیں کہ کسی نوں جانچنا ہووے تے اوہدے نال سفر کرو تاں جے تسیں اوس بندے بارے جان سکوں۔ سفر نامہ اک اجیہی لکھت ہوندی اے جس وچ لکھاری اپنے

سفر دا حال احوال، تجربات، مشاہدات، احساسات تے جذبات نوں بیان کردا اے تے وکھو وکھ تھواں تے لوکاں نال میل ملاقات دی منظر نگاری وی کمال دی کردا اے۔ اقبال زخمی ہو راں دے سفر نامے وچ منظر نگاری دا پہلو بہت زیادہ اے۔

اقبال زخمی ہو راں دا سفر نامہ ”ٹُرپے نیں قافلے“ پہلاں ماہنامہ ”لکھاری“ وچ فروری 2003ء توں دسمبر 2003ء تیک اٹھاس قسطاں وچ چھپیا تے جنوری 2004ء وچ ایہوں کتابی شکل دے دتی گئی جیہڑا اج ساڈے سامنے موجود اے۔

”ٹُرپے نیں قافلے“ وچ اقبال زخمی ہو راں ہر واقعے دی منظر نگاری بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتی اے۔ جس طرحاں حاجیاں دے ایمان نوں تازگی دین لئی ایس تبلیہ نوں بلند آواز نال آکھیا جاندا اے:-

”لبیک الہم لبیک، لبیک لا شریک لک لبیک،

ان الحمد والنعمة لك واليك لا شریك لك“ (8)

ترجمہ: میں حاضر آں یا اللہ میں حاضر آں، میں حاضر آں تیرا کوئی

شریک نہیں، میں حاضر آں بلاشبہ ساریاں تعریفاں تیرے لئی نیں تے

ساریاں نعمتاں اتے بادشاہی تیری ای اے۔ تیرا کوئی شریک نہیں۔

مدینے جان دی سدھر تے ہر مسلمان نوں ہوندی اے۔ کدے تے تھوڑی ہندی اے

تے کدے ایہ سدھرات چک لیندی اے۔ اقبال زخمی ہو راں دے اندر ایہہ سدھر بہت زیادہ سی

تے اوہناں نے ایس سدھرن نوں پورا کرن لئی ایس سفر نامے نوں کتابی شکل دین دا آہر کیتا۔

اقبال زخمی دا سفر نامہ ”ٹُرپے نیں قافلے“ دا مڈھ ”اُدھوریاں سدھراں“ توں بجھیا اے۔

اوہناں نے پہلاں اپنی ماں جی دی گل کیتی اے جیہناں دی حاضری دی خواہش دل وچ ای رہ

گئی تے فیر اپنیاں خواہشاں دی کہانی چھوہی اے جیہڑیاں دل وچ ضرور سن پر پوریاں ہون دا

کوئی راہ نہیں دسدا سی۔ اقبال زخمی ہو راں نے ورقیاں تے جیہڑے اپنے تاثرات الیکے نیں۔ ا

یہہ اوہناں دے دل دی کیفیت نیں۔ اوہ لکھدے نیں:-

”1983 یاں 1984ء دی گل اے میری بیگم دے ماما جی حاجی

محمد اسماعیل ہو ریں حج کرن چلے..... جس دن اوہناں جانا سی، میں اپنی

بیگم نال لاہور ٹیشن تے اوہناں نوں ملن گیا۔ میں اوہناں نوں دس

روپے روضہ اقدس دے کبوتران دی چوگ واسطے دتے تے عرض کیتی

کہ ایہناں دی مدینے دے کبوتران نوں چوگ پا دینا تے ہک عرضی

میری حضور ﷺ دے پیش کر دینا۔ اوہ عرضی میں اک کاغذ دے
 پرزے تے لکھ کے اوہناں نوں دے دتی۔ عرضی کجھ انج سی:-
 ٹُر پئے نیں قافلے سرکار تیرے شہر نوں
 کاش میں وی ویکھ لاں اک وار تیرے شہر نوں
 اک اکلی میں نمائی کوچ وچھڑی رہ گئی
 اڈ گئی اے ہور ساری ڈار تیرے شہر نوں (9)

اقبال زخمی ہو راں دا سفر نامہ ”ٹُر پئے نیں قافلے“ دا مڈھ اپنی ماں دے ذکر نال بھیا
 اے تے ایہہ گل کیتی اے کہ میری ماں جی دی جج کرن دی بڑی سدھری پر اوہناں دی ایہہ
 سدھر دل وچ ای رہ گئی سی۔ اقبال زخمی ہو راں نے فیر اپنیاں خواہشاں دا ذکر کیتا اے فیر اوہ اپنی
 بیگم دے مامے دا ذکر کردے نیں۔ جہناں دا ناں حاجی محمد اسماعیل سی۔ اوہ جدوں جج دی سعادت
 حاصل کرن لئی جا رہے سن تے اقبال زخمی ہو راں اوہناں ہتھ کبوتر اں دی چوگ لئی پیسے تے
 کاغذ تے لکھی عرضی گھلی سی تے اوہناں اگے عرض کیتی سی کہ میری حاضری مکہ شریف تے مدنیہ
 پاک وچ لوا دینا تے ایس توں بعد جدوں حاجی محمد اسماعیل جج دی سعادت حاصل کرن توں بعد
 واپس آئے تے اوہ اقبال زخمی ہو راں دی عرضی تے چوگ دی گل نوں کجھ ایس انداز نال بیان
 کردے نیں:-

”تساں مینوں چوگ لئی جیہڑے پیسے دتے سی میں اوہناں دچوں
 پنج روپے دی چوگ مکہ شریف پا دتی سی تے پنج روپے دی چوگ مدینہ
 شریف پہنچ کے تہاڈے ناں دی خریدی۔ میں اوہ دانے بک وچ رکھ
 کے اوہناں دے اتے اوہ تہاڈا شعراں والا کاغذ رکھیا تے کہیا آقا
 ﷺ ایہ اقبال ہو راں ولوں قبول فرماؤ۔ ایہ کہندیاں ہو یاں اوہ دانے
 کبوتر اں ول اچھال دتے اوہ دانے ڈگن دی دیر سی جے میں ویکھناں
 کہ اک کبوتر روضہ اقدس دے گنبد ولوں اڈا آیا اے تے اوہنے فوراً
 آکے اوہ کاغذ چک لیا اے اوہنے چوگ نہیں چگی بس کاغذ چک کے
 تے پتا نہیں کیہڑے پاسے لے گیا۔“ (10)

ایس سفر نامے وچ اک گل صاف نظر آؤندی اے کہ اوہناں دے شوق تے رسول
 ﷺ دے عشق دے نال ای ایہہ سفر نامہ لکھیا گیا اے تے سانوں ایس سفر نامے وچ ہر
 پاسے دیاں گلاں باتاں توں وی اندازہ ہوندا کہ اوہناں نے واقعات نوں بڑی ڈوگھی نظر نال و

یکھیاتے فیر بیان کیتا اے۔ جس طرح اوہ حج کرن دا ذکر کردے ہوئیاں آکھدے نیں کہ اک دن پٹھیاں پٹھیاں میں اپنی سکول دی نوکری توں ریٹائرمنٹ دی عرضی حکومت نوں دتی تے میری عرضی تے بہت جلد ہی عمل درآمد ہونا شروع ہويا تے میں ایس گل تے بڑا حیران آں پئی 31 دسمبر 1996ء سکول وچ میرا آخری دن سی تے ایس دے نال مینوں جلد ہی ریٹائرمنٹ دے پیسے وی مل گئے تے میرے سارے واجبات وی کلیئر ہوندے گئے تے دل دے کسے کونے وچوں آواز آئی:-

”یار زخمی ایہ پیسے تے مک ای جانے نیں۔ تیرے ہتھ وچ تے
انج وی موری اے، جناں چر آون والے پیسے نوں خرچ نہ کر لوں
تینوں چین نہیں آؤندا، کیوں نہ آقا صلی اللہ علیہ وسلم دے درتے حاضری دتی
جاوے۔“ (11)

ایہہ خیال آؤندیاں ای میں اپنی بیگم نوں کہیا میں حج کرن جارہیا واں، توں دس میرے نال چلنا ای کہ نہیں؟ نال ای بیگم تیار وی ہوگئی تے انج ای ایس دوویں جی حج دے سفر لئی تیار ہو گئے تے اگست 1997ء نوں حکومت نے حج پالیسی دا اعلان کیتا تے میں تے میری بیگم دوواں نے حج لئی پیسے جمع کر وادے۔ تے ہن ایس حج تے جان لئی دن رات تیاری شروع کردتی تے 15 مارچ 1998ء نوں سویرے ایس خوشی دے سلسلے وچ ارشد اقبال ارشد تے امجد اقبال امجد ہوراں نے محفل میلاد کروائی جیہدی صدارت جناب محمد عثمان سالک مہروی ہوراں کیتی تے شام نوں نعتیہ مشاعرے دا سر بندہ کیتا تے رات نوں محفل سماع ہوئی۔ نعتیہ مشاعرے دی صدارت مشہور نعت گو پروفیسر حفیظ تائب ہوراں کیتی سی جدوں کہ محفل سماع دی صدارت محمد اسحاق مہروی ہوراں کیتی تے ایس محفل وچ بہت سارے نعت خواناں نے حصہ لیا تے آقا صلی اللہ علیہ وسلم دے حضور نعت نذازنہ پیش کیتا۔ محفل مشاعرے وچ اقبال زخمی نال محبت کرن والے بہت سارے شاعر موجود سن۔ جد کہ محفل سماع میں صوفیاء دی کثیر تعداد نے شرکت کیتی۔ آخر کار 16 مارچ 1998ء نوں حاجی کیمپ وچ حاضری سی تے دل چاہندا سی چھیتی چھیتی آقا صلی اللہ علیہ وسلم کول پہنچ جائیے تے آخر کار اوہ ویلا آ گیا جدوں رواں گی ہونا سی تے رواں گی دے ویلے اقبال زخمی ہوراں نے اپنی اک نظم وچ جذباں دا اظہار انج کیتا اے:-

ڈبیا پیا ساں وچ گناہواں
پُر پُر وجھا نال خطاواں

کیتیاں آقا ڈھیر عطاواں
رحمت والیاں کر کے چھاواں
سد لیا سو اپنے ولے
اوہدی رحمت بلے بلے
اوہدی رحمت بلے بلے (1 2)

18 مارچ 1998ء دا دیہاڑا اقبال زخمی واسطے بڑا کرماں والا دیہاڑا سی۔ اوس دیہاڑے اوہناں لئی بہت وکھریاں تے انوکھیاں خوشیاں دا منظر سی تے رواں گئی دے ویلے عجیب پرسوز سماں سی تے اوہناں نے اپنے سفر نامے دے باب ”رواں گئی“ وچ دسیا اے پئی حاجی کیمپ توں ایئر پورٹ دے سفر تیکر میرے گھر دے سارے جی ای ودعیا کرن لئی گئے سن۔ زخمی ہوواں نے جہاز دے سفر دے حوالے نال ایس ویلے دی بہت خوب منظر کشی کیتی اے۔

اقبال زخمی ہوواں دا سفر نامہ ”ٹُر پئے نیں قافلے“ دا اگلا باب ’حجاز دی زمین‘ اے تے جدوں اقبال زخمی ہوویں جدہ دے ایئر پورٹ (King Abdul Aziz International Airport) تے قدم رکھدے نیں تے اوہ اپنی نظر نال ہر شے نوں پرکھن دی کوشش کردے نیں۔ اوہ عرباں دیاں عادات دا ذکر کردے نیں تے ایس دے نال نال پاکستانیاں دیاں حرکتاں دا وی دسدے نیں۔ ایس باب وچ اقبال زخمی ہوواں نے بھرپور انداز نال ایئر پورٹ دے منظر نوں بیان کیتا اے۔

ایس سفر نامے دا اگلا باب ’حدود مکہ وچ پہلا سجدہ‘ اے تے اقبال زخمی ہوویں دسدے نیں جدوں ایس اپنا سامان اپنے کمریاں وچ رکھ کے عصر دے ویلے حرم پاک وچ چلے گئے تے باجماعت نماز عصر ادا کیتی۔ اقبال زخمی جدے توں مکہ اپڑن دے سفر دی روداد کجھ انج لکھدے نیں۔

”بس جدہ ایئر پورٹ توں چلی تے پہلا سٹاپ اوہنے چیک پوسٹ تے کتیا۔ بس رکھ دیاں ای دولڑ کے بس وچ داخل ہوئے تے اوہناں حاجیاں نوں آب زم زم پلایا۔ ڈرائیور پاسپورٹ چیک کران چلا گیا تے ایس اُتر کے اوتھے بنی ہوئی مسجد وچ چلے گئے۔ وضو کیتا تے ایس سر زمین تے سجدے وچ سر رکھیا تے سُروای آگیا۔ دل مچل گیا تے اکھاں وچوں ہنجو جاری ہو گئے۔“ (13)

”ٹُر پئے نیں قافلے“ دا اگلا باب ’حرم پاک وچ داخلہ‘ اقبال زخمی ہوویں جدوں حرم

پاک نوں پہلی نظر ویکھدے نیں تے اوہ بڑے خوب صورت انداز نال ایس منظر نوں بیان کردے ہوئیاں آکھدے نیں:-

”باب السلام“ تک تے کیفیت ہو رہی سی۔ طبیعت وچ جوش، خوشیاں، سدھراں تے چاواں دا ہنگامہ جہیا سی۔ ایسے ہنگامے کجھ منگن دیاں سوچاں سن پر دروازے توں اندر داخل ہندیاں ای کیفیت ای بدل گئی۔ نظراں نیویاں سن۔ پیر سو سومن بھارے ہو گئے سن۔ قدم ڈول رہے سن انج سی جیویں کوئی مجرم شرمندہ شرمندہ چل رہے ہوں۔ کجھ ایہو جہی کیفیت ای میری بیگم دی سی تے اوہ میرے نال نال انج چل رہی سی جیویں کوئی مجرم کنبد کنبد پیشی بھگتن جا رہیا ہووے۔ جدوں صحن وچ پہنچ کے نظراں اتانہ چکیاں تے ساہمنے اوہ کالا کوٹھا نظر آیا۔ اوہدے دل نظر پیندیاں ای اک بجلی جیہی لہرا گئی۔ اپنی جلالت محسوس ہوئی کہ کجھ ہوش ای نہ رہی تے زبان وچوں اچانک نکلیا ”یا اللہ تیرا پاپی مجرم حاضر اے، ایہنوں بخش دے“ تے ایہدے نال ای ڈھائیں نکل گئیاں تے بے اختیار سر سجدے وچ سٹ دتا۔ کافی دیر سجدے وچ پیا روند رہیا۔ جدوں دل کجھ ہلکا ہویا تے اٹھیا۔ ویکھیا تے نال ای سجدے وچ ڈگی میری بیگم بلک رہی سی۔ میں محسوس کیتا اوہدی حالت میرے نالوں وی غیر ہو رہی سی۔ صحن وچ آب زم زم دے کولر رکھے ہوندے نیں۔ اوتھوں آب زم زم پیتا تے کجھ سکون ہو یا۔“ (14)

اقبال زخمی ہو راں دا سفر نامہ اک عشق دی داستان اے تے اوہناں دے ایس سفر نامے وچ ایس کیفیت نوں انج بیان کردے نیں:-

”باب السلام“ دے رستے حرم پاک وچ داخل ہوئے تے اوہناں دی عجیب حالت سی۔ جذبات نوں لفظاں دا روپ نہیں دتا جا سکدا۔ ایس لئی میں اپنی حالت بارے کیہ دساں۔ آکھدے نیں حرم پاک تے پہلی نظر پوے تے جو وی دعا منگئے، منظور ہو جاندی اے۔ میں پورا مہینہ سوچدا رہیا ساں کہ ایہہ منگاں گا پر اوتھے پہنچ کے کجھ یاد ای نہیں سی رہیا۔“ (15)

ایس توں بعد اوہ دسدے نیں کہ فیر میں اللہ دے گھر ول قدم ودھائے تے طواف کرن مگروں غلاف نوں بوسہ دتا تے اللہ کولوں کجھ منگن دا ایہہ منظر یاد آگیا:-

”غلاف نوں بوسہ دتا تے فیر ہنجو جاری ہو گئے۔ دل نال کیہتے ہوئے وعدے یاد آئے کہ میں کیہ کیہ منگاں گا؟ فیر پتا نہیں، میں اوہ چیزاں منگ سکیاں کہ نہیں، کجھ یاد نہیں۔ پر نہیں، دل نے آکھیا سی۔ ”منگ ارے نادان منگ“ اج منگن دا ویلا اے تے توں اوں گھر دے ساہمنے کھڑا ایں جیہدے ول سدا مونہہ کر کے منگدا رہیا ایں۔ اج تے ویلا بنیا اے۔ اج تے موقعہ لگا اے۔ اج ای تے واری آئی اے۔ اج ای تے ویلا اے۔ فیر خورے ایہو جہیا ویلا لبھے کہ نہ، تے نال ای میں منگنا شروع کیتا۔ منگن لگ پیا پر کیہ؟ فیر بھل گیاں، کیہ منگاں؟ بار بار اوہو ای لفظ زبان تے آجاندا۔ ”یا اللہ تیرا مجرم حاضر اے۔ ایہوں بخش دے۔“ میں فیر کجھ ہوو منگن لگدا تے فیر کجے ول مونہہ کر کے بہہ گئے۔ نہ اکھاں دیکھنوں رجدیاں سن تے نہ دل بھر دا سی۔“ (16)

اقبال زنجی ہوواں نے عمرے توں بعد اگلے دن فجر دی نماز توں بعد بیت رسول ﷺ تے حاضری دتی تے اوہ ایس منظر نوں کجھ انج بیان کر دیندے نیں:

”حضور ﷺ دے پیدائشی گھر دے بوہے اگے جا کھلوتے۔ ایتھے ہن اک لائبریری قائم اے۔ عرب دی حکومت نے پرانے سب نشان مٹا دتے نیں۔ نہیں مٹا سکے تے کعبۃ اللہ تے روضہ رسول ﷺ نوں۔ دروازہ بند سی۔ ایتھے لائبریری دے بوہے اگے اک بندہ ڈیوٹی ادا کر رہیا سی۔ خورے کوئی شرط سی بغیر وردی توں۔ پر شرط کیوں ہو سکدا سی؟ اوہ تے اردو بڑی روانی نال بولداسی۔ بہر حال اوہ ڈیوٹی دے رہیا سی تے جیہڑے وی لوک بیت رسول ﷺ دی زیارت کرن آؤندے اوہ حکم دیندا کہ پرے کھلو کے کجے ول مونہہ کر کے دعا کرو تے چلدے بنو۔ حکم مطابق لوک انج ای کر رہے سن، پر میرا دل مچل گیا تے اگے ودھ کے مکان دیاں دیواراں نوں ہتھ لایا۔ دیوار نوں چمیا تے اوہ کہن لگا۔ شرک شرک پرے ہٹو۔ میں پر انہی ہو

گیا پر دروازے دے قریب ای کھلوتا رہیا تے چشم تصور وچ اوس
 ویلے نوں واج ماری، جدوں حضور ﷺ گھر وچوں نکل کے کعبہ شریف
 ول تشریف لے جان دے سن۔ میں کنی دیر ای اوس بیتے سے نوں واجاں
 دیندا رہیا تے اوس ویلے نوں بلانڈیاں میریاں اکھیاں وچوں آنسو
 جاری ہو گئے۔ اوہ رکھوالا چپ کر کے میری حالت دیکھدا رہیا پر اوہنے
 مینوں مڑ کجھ نہیں کہیا۔ ہور آون والیاں نوں اوہ دور ای ڈک دیندا
 رہیا۔“ (17)

”ٹرپے نیں قافلے“ دا اگلا باب ’جنت المعلیٰ دی زیارت‘ اے۔ جدوں اقبال زنجی
 ہوئیں جنت المعلیٰ دی زیارت لئی اپڑدے نیں تے حضرت خدیجہؓ دے مزار مبارک دیاں
 کھڑکیاں نوں رج بوسے دتے تے عقیدت دے ہنجو نچھاور کیتے۔ ایس طرح حضورؐ دے خاندان
 دے دُوبے لوکاں دیاں قبریں کول فاتحہ پڑھی تے ہور حوالے جوگ تھاواں ڈھونڈیاں تے
 21 مارچ 1998ء نوں حسب معمول چار بجے اٹھ کے حرم پاک پہنچے تے اوتھوں دیاں بھر پور
 زیارتاں کیتیاں۔

اقبال زنجی ہوئیں دے سفر نامے دا اگلا باب ’سک مدینے دی‘ اے تے ہر بندہ پر
 جوش سی تے مدینہ پاک اپڑن لئی بے قرار سی۔ 23 مارچ 1998ء نوں زنجی ہوئیں مدینہ پاک اپڑ
 دے نیں۔ اوہ ایس منظر نوں کجھ انج بیان کردے نیں:-

”23 مارچ دا سورج سانوں مدینے دے راہ وچ نکلیا۔ ہن باہر
 دے مناظر وی نظر آرہے سن۔ پہاڑی سلسلہ نال نال چل رہیا سی۔ کتے
 کتے پہاڑی دامن وچ آبادی وی آجاندی سی۔ مدینہ پاک نیڑے آیا
 تے کھجوراں دے درخت وی نظر آ گئے پر ایس ویلے باہر دے مناظر
 دیکھن نوں دل نہیں سی چاہ رہیا۔ ساڈی سیٹ اگے سی تے اسیں
 ایدھراودھر دیکھن دی تھاں بالکل ساہمنے دیکھ رہے ساں۔ دل وچ
 اکوتاگھ سی کہ دربار حبیبؐ دی جھلک نظر آجاوے۔ بس چیک پوسٹ
 تے رک گئی۔ سچی گل ایہ وے پئی ہن ایہ رسمی کاروائی بوجھ محسوس ہو
 رہی سی۔ چھیتی توں چھیتی گنبد خضریٰ دیکھن دی حسرت دل وچ سمائی
 ہوئی سی۔ چیک پوسٹ توں فارغ ہو کے ٹرے تے مسجد نبوی دے مینار
 نظر آ گئے۔ گنبد خضریٰ دی جھلک اکھاں نوں ٹھار گئی۔“ (18)

اقبال زخمی ہوئیں اک عاشق رسول ﷺ ہون دے ناطے جدوں مدنیہ شریف ٹھہرے
سن تے اوہناں نوں مدینے پاک دے مناظر نظر نہیں آ رہے سن تے اوہناں دے لبوں تے ایہہ
خوب صورت الفاظ سن:-

بلغ العلیٰ بکمالہ
کشف الدجی بجمالہ
حسنت جمیع خصالہ
صلو علیہ وآلہ
جسے چاہا در پہ بلا لیا
جسے چاہا اپنا بنا لیا
یہ تیرے کرم کے ہیں فیصلے
یہ بڑے نصیب کی بات ہے

اگلا باب ’مدینے وچ داخلہ سی ایس مگروں سارے گروپ ممبراں نے رل کے پہلوں
مکان تلاش کیتا تے فیر سارے نہا دھو کے“ حضور ﷺ دے حضور حاضری“ دین ٹر پیندے
نیں۔ تے فیر فیصلہ کردے نیں کہ عصر دی نماز حرم پاک وچ باجماعت پڑھی جاوے تے چاہی
نمازاں دی گنتی کل فجر دی نماز توں شروع کیتی جاوے۔

اقبال زخمی ہوئیں دے سفر نامے دا خوب صورت باب ’حضور ﷺ دے حضور حاضری‘
اے۔ اقبال زخمی ہوئیں جدوں حضور ﷺ دے کول حاضری دین لئی گئے تے اک راکھ نے
اوہناں دے بیگ دی تلاشی لئی تے اوہناں کول ایک کیمرو ویکھ کے اوہناں نوں اندر جان توں
روک دتا تے اقبال زخمی ہوئیں اوس منظر نوں کجھ انج بیان کردے نیں:-

”میں دروازے نال لگ کے کھلو گیا۔ میریاں اکھاں وچ اتھرو
آگئے تے بلھاں تے ایہہ لفظ سن۔ ”آقا“ میں کول آ کے وی حاضری
توں محروم آں تے ایہدے نال ای اکھیاں نے ساون جھڑیاں لا
دتیاں، فیر دل وچ اک آواز آئی۔ ”جھلیا! تینوں راکھ کیویں روک
سکدے سن؟ ایہہ تے آقا ﷺ دی مرضی اے کہ میں ہنجواں دا
نذرانہ پیش کراں۔ میں بغیر نذرانے دے ٹرپیا ساں تے آقا ﷺ
نے مینوں بہانے نال باہر ای روک دتا اے۔“ (20)

اک ہور تھیں تے اقبال زخمی ہوئیں عربی لوکاں دے لہجے بارے دسدے نیں:

”عربی لوک باہر دے لوکاں خاص کر برصغیر پاک و ہند دے لوکاں نوں بدعتی تے پتا نہیں کیہ کیہ سمجھدے نیں۔ اوہناں دا اندازِ گفتگو بڑا کرخت سی۔ اوتھے ہندیاں میں کئی بندیاں توں حضرت خدیجہؓ دے مکان دا پچھیا۔ حضرت ابوبکر صدیقؓ دے مکان دے نشان لہن دی کوشش کیتی پر اوہ لوک صرف ”واللہ اعلم“ کہہ کے خاموش ہو جانے نہیں یاں اگوں جھاڑ چھڈ دے نیں۔ اک بندے نے باقاعدہ مینوں کہیا۔ کیہ کرنا ای لہجہ کے؟ حج کرن آئے جے۔ جاؤ کعبے وچ طواف کر۔ سب کچھ اوتھے ای اے، چھڈو باقی چیزاں نوں، نشان لبھدے پھر دے نیں۔“ (21)

مدینے وچ رہندیاں ہونیاں اقبال زخمی ہوئیں ہر روز پیدل مسجد قبا جانے۔ مدینے وچ اقبال زخمی اک سچے عاشق رسول ﷺ دی حیثیت نال نظر آوندے تے تھیں تھیں لوکاں کول اوہناں مقدس مقامات دی تاریخ دے بارے پچھدے سن تے ہر شے نوں اُچھ نال ویکھن دے چاہیوان۔ اوہ مدنیہ پاک وچ مزار امیر حمزہؓ، اُحد پہاڑ، مسجد قبلتین، خمسہ مساجد، جنت البقیع تے ہور دو جے مقامات تے حاضری دیندے تے بہت سارے مقامات بارے پوری جانکاری نہیں ہو سکدی سی۔ ایس بارے اوہ آکھدے نیں:-

”عرباں نے اپنے ورثہ گوا لیا اے۔ اپنا کل گوالیا اے۔ اپنی تاریخ مٹا دتی اے جیہڑیاں قوماں اپنا ورثہ گوا لیندیاں نیں، اپنا کل ضائع کر لیندیاں نیں، اوہ آون والی نسل نوں کیہ دے سکدیاں نیں۔“ (22)

اقبال زخمی ہوئیں اک سچے عاشق رسول ﷺ سن تے اوہ جدوں مدینہ پاک توں رخصت ہو رہے سن اوس ویلے نوں اپنے سفر نامے وچ اُنج بیان کر دے نیں:-

”بس روانہ ہوئی تے عجیب حالت سی۔ اسیں حسرت بھریاں اکھاں نال مدینے دے درودیوار ویکھ رہے ساں۔ رشیداں بی بی نے دل تے ہتھ رکھ لیا تے اوہدیاں اکھاں وچوں ہنجو نکل آئے۔ اوہدی آفتانال ایہ محبت میرے دل نوں بھاگئی۔“ (23)

زخمی ہوئیں جدوں مدینہ شہر توں نکل کے مکے ول آ رہے سن تے اوس ویلے حضور دی ہجرت نوں یاد کرن لگ پئے۔ اوہ راستے وچ بڑے غور نال اوہناں پہاڑیاں ول ویکھ رہے سن

جیہناں توں گزر دے ہوئے حضور ﷺ مدینے اپڑے سن۔ اخیر اوہ کے اپڑ دے میں تاں جج والے دیہاڑے آن پاروں اوتھے ہن بہت رش ودھ چکیا ہو یا سی۔ فیر ہر روز طواف ہوندے میں تے آخر جج دی ادائیگی لئی منی ول ٹر پیندے میں۔ منی تے عرفات دے قیام توں علاوہ جج دے باقی رکنان نوں اقبال زخمی ہووے نے بڑی محبت تے عقیدت نال ادا کیتا اے۔ فریضہ جج دی ادائیگی دے حوالے نال اقبال زخمی ہووے میں آکھدے میں ”میں سمجھناں میرا جج تے آقا ﷺ دی حاضری نال ای ہو گیا سی۔ کیوں جو میرا مقصد تے حضور ﷺ دی حاضری سی پر ایہدے نال ای :-

”تیرے طفیل رب نے جج بھی کرا دیئے“ (24)

مدینہ پاک اٹھ دن لنگھیاں پتہ ای نہیں لگدا۔ اجے تے اوہناں رج کے گنبد خضریٰ نوں ویکھ ویکھ کے اکھاں وی نہیں ٹھاریاں سن۔ اوہناں ایس دی منظر کشی بڑے خوبصورت انداز نال کیتی اے۔

”اج اپریل دی پہلی تاریخ اے تے ساڈی مکہ شریف ول روانگی اے۔ اسیں تہجد دے وقت حرم پاک ول ٹُر پئے۔ میں باب بلال چوں گذر کے اندر داخل ہو یا۔ میرے ذہن وچ خیال آیا کہ اج ایس تھاں تے فجر دی نماز ادا کرنی اے۔ جے سامنے گنبد خضریٰ ہووے۔ میں جدوں گنبد خضریٰ دے سامنے گیا تے کوئی تھاں خالی نہیں سی۔ میں حالے سوچ ای رہیاں ساں کہ کیہ کراں، جے اک عربی تے میرا ہتھ پھڑ کے اپنے نال کھلہار لیا تے تھوڑا جیہا سگڑ کے اک بندے دی تھاں بنا لئی۔ واہ آقا قربان تیریاں شفقتاں تے مہربانیاں دے۔ ایدھروں دل وچ خیال کری دا اے تے اودھروں گل پوری ہو جاندی اے۔ ایہہ سوچ کے میریاں اکھاں چوں ہنجواں دی لڑی جاری ہو گئی۔ میں گنبد خضریٰ دی زیارت نال اکھیاں نوں ٹھار دا رہیا۔ اج ایہو میری تہجد سی تے ایہو میرے سجدے سن۔ ایسے دوران صبح دی اذان ہو گئی۔ میں دل نوں تھوڑا جیہا سنبھال دتا، سنتاں ادا کیتاں تے اکھاں ٹھارن دا کم دوبارہ شروع کیتا۔ نیجاں لا کے گنبد خضریٰ ول ویکھدار ہیا پر کدوں تک؟“ (25)

اگلا باب مدینہ توں مکہ ول واپسی اے تے اقبال زخمی ہووے اوس ویلے ڈھاڈھے

جذبائی ہو جان دے نیں جدوں ”میقات مدینہ“ توں احرام بندھ کے شاہراہ ہجرت تے بس کے ول ٹُر دی اے تے اقبال زخمی جی حضورؐ دی ہجرت نوں یاد کرن لگے پئے۔ اوہ پہاڑیاں ول حسرت نال ویکھ رہے سن جیہناں توں گزر دے ہوئے حضور ﷺ مدینہ اپڑ دے سن۔ مکے اپڑ دے نیں تے اجیہے مناظر نوں ایس طرح بیان کردے نیں:

”میں لکھنا بند کر دتا اے تے ہن اوس رستے نوں ویکھ رہیاں
کہ آقاؐ پاک ایہناں راہواں توں پیدل سفر کر کے تشریف لے گئے
سن۔ آپؐ سرکار کیہڑی کیہڑی راہ توں گزرے ہوں گے تے
پہاڑیاں نوں کنج عبور کیتا ہو وے گا۔ میں بیتے سسے نوں واجاں ماردا
رہیا تے تصور وچ سرکار دو عالم ﷺ تے یار غار حضرت ابوبکر
صدیقؓ نوں ایہناں راہواں تے ٹردیاں ویکھدا رہیا۔“ (26)

اقبال زخمی ہو راں دا سفر نامہ ”ٹُر پئے نیں قافلے“ دا اگلا باب ’مکہ وچ داخلہ‘ اے۔ ایس باب وچ اقبال زخمی ہو ریں مکہ تے حرم پاک بارے بڑی خوب صورت گلاں باتاں دسدے نیں۔

”اقبال زخمی ہو راں نوں جس گھڑی دا صدیوں توں انتظار سی تے
اوہ گھڑی اج آگئی سی تے ایس سفر نامہ دا خوب صورت باب ’فریضہ حج
دی ادائیگی‘ اے۔ ایس حوالے نال اقبال زخمی ہو ریں آکھدے نیں میں
سمجھناں میرا حج تے آقا ﷺ دی حاضری نال ای ہو گیا سی۔ کیوں
جو میرا مقصد تے حضور ﷺ دی حاضری سی پر ایہدے نال ای
”تیرے طفیل رب نے حج کرا دیئے“۔“ (27)

اقبال زخمی ہو ریں مزدلفہ دی رات بارے ایس سفر نامے وچ لکھدے نیں؛
”مزدلفہ دی رات بڑی افضل رات اے۔ ایہہ رات شب قدر
توں وی افضل اے۔ ایس افضل رات نوں کنج گزارنا اے۔ ایس
رات نوں اللہ دی رحمت اگے ودھ کے اپنے بندیاں نوں اپنی گود وچ
لے لینی اے۔ شب قدر نوں رات جاگ کے اللہ دیاں رحمتاں نوں
حاصل کرنا اے پر مزدلفہ دی رات مزدلفہ وچ سوں کے رب دیاں
رحمتاں نوں لٹنا اے۔ سبحان اللہ کیہ رات اے؟ آرام وی کرو تے
رحمتاں وی لٹو۔ اللہ تعالیٰ ہر مسلمان نوں ایس رات دا آرام نصیب

فرمائے۔ آمین!“ (28)

اقبال زخمی ہوواں نے ایس باب وچ پیش آون والے واقعات تے وکھو وکھ منظران نوں بڑے خوب صورت انداز نال بیان کیتا اے۔ جس دے نال ایس سفر نامے نوں پنجابی زبان تے ادب وچ اک خاص مقام حاصل اے۔

ایس سفر نامہ دا اگلا باب ’جیل نور تے دوبارہ حاضری‘ اے۔ ایس باب وچ اقبال زخمی ہوویں دسدے نیں:-

”غار حرا وچ نفل ادا کر کے تے پتلی دراڑ چوں گزر کے اسیں باہر آ بیٹھے تے اوتھے بہہ کے حضور ﷺ دے حضور دروداں دے گجرے تے سلاماں پھل پیش کیتے تے ہنجواں دا چڑھاوا چڑھایا۔ اسیں کافی دیر اوتھے بیٹھے رہے۔ سچی گل تے ایہ وے کہ اوتھوں اٹھن نوں دل نہیں کر دا پر واپسی وی تے ضروری سی۔“ (29)

اقبال زخمی ہوویں ایس سفر نامے وچ لوکاں دی عقیدت بارے گل بات کردے آکھدے نیں:-

”ہر تھاں تے ہر قسم دے لوک آؤندے نیں۔ کجھ لوک تے عقیدتاں دا چڑھاوا چڑھاؤن آؤندے نیں تے کجھ خورے دوجیاں دیاں شیواں چکن آؤندے نیں۔ حرم پاک وچ جتھے لوک حج کرن جاندے نیں۔ جتھے بندے داڈائیکٹ اللہ نال رابطہ ہوندا اے۔ جتھے کوئی مرد نہیں کوئی عورت نہیں۔ بس بندہ اے تے رب اے۔“ (30)

اقبال زخمی ہوویں ایس توں اڈ اوہ مکے دیاں مختلف تاریخی تے مقدس تھاواں تے جاندے نیں تے لوکاں کولوں اوہناں تھاواں دی اہمیت تے تقدس بارے پچھدے نیں۔ جیویں اوہ مکے تے مدینے دے فرق نوں بیان کردے ہوئیاں لکھدے نیں۔

”اوہ کرلاٹ نہیں سی جیہڑی مکہ وچ سی۔ اتھے اک نگھ دا احساس سی جیویں بچہ ماں دی گود وچ نگھ محسوس کر دا اے۔ اک شفقت دا احساس سی۔“ (31)

اقبال زخمی ہوواں دے ایس سفر نامے دا آخری باب ’واپسی‘ اے تے زخمی ہوواں نے جواناں وانگ ساریاں زیارتاں کرن توں واپسی دیاں تیاریاں شروع کیتیاں تے اوہناں دے دل وچ ایہہ محبت تے عقیدت سی کہ آقا اک واری تے فیر بلا لوو۔

سیانے آکھدے نیں کہ حج جوانی دا ہوندا اے تے جے ویکھیا جاوے تے اقبال زنجی ہوراں دی عمر اوس ویلے تقریباً 57 سال سی پر جواناں وانگ اوہناں نے ساریاں زیارتاں کیتیاں نیں۔ بڑی ہمت نال غار حرا تے غار ثور وچ حاضری دیندے نیں۔ ایہہ بڑی ذکر جوگ گل اے کہ اوہناں نے مکے مدینے دیاں اہم تاریخی تے مقدس تھاواں تے حاضری دین توں بعد اوہ واپس پرت آؤندے نیں پر اوہناں نوں انج محسوس ہوندا اے جیویں:-

”پاکستان تے میں آ گیا ساں پر انج لگدا اے سی جویں اپنی کوئی چیز اوتھے بھُل آیاواں۔ اوتھے کجھ چھڈ آیاں۔ کیہ چھڈ آیاں۔ بس آپنا آپ اوتھے چھڈ آیاں، خالی جسم دا پنجرہ لے کے آ گیاں، روح دا پنچھی اوتھے ای رہ گیا اے۔“ (32)

اقبال زنجی ہوراں دا سفر نامہ ”ٹُر پئے نیں قافلے“ عشق تے عقیدت دے جذبیاں دا عکاس اے۔ اوہناں دا دل حضور سَائِنَا ﷺ دی محبت نال سرشار اے۔ ایس نوں پڑھدیاں ہونیاں انج محسوس ہوندا اے جیویں ایہہ گل ہئے ای ہوئی اے تے ہر شے نوں اپنیاں اکھاں نال ویکھ رہے آں تے ایس گل نوں شاید ای کوئی ہوو محقق بیان کر سکے۔ اقبال زنجی ہوراں نے ایس سفر نامے وچ ہر شے دا مشاہدا تے تجربہ بیان کیتا اے تے ایس دے نال اوہناں نے ہر واقعے دی منظر نگاری سوہنے ڈھنگ نال کیتی اے۔ ایس سفر نامے نوں پڑھ کے انج لگدا اے جیویں قاری خود حج کرن لئی گیا ہو یا اے۔ اک ہوو گل ایہہ وے پئی کہ ایہدے وچ سانوں مکے تے مدینے دیاں سہناں تاریخی تے مقدس تھاواں دیاں زیارتاں بارے جانکاری ملدی اے۔ انج لگدا اے کہ پڑھن والا ایہ سفر آپ کر رہیا اے۔ ہر چیز اپنیاں اکھیاں نال ویکھ رہیا اے۔ ایس سفر نامے وچ اسلوب دی سادگی، بے ساختگی تے سچائی موجود اے تے اک سچا عاشق ایہہ سارے واقعات تے منظراں نوں بیان کر رہیا اے۔ ایس لئی ایس کہہ سکے آں کہ ایہہ بڑا من کچھواں سفر نامہ اے۔

.....

حوالے

*Research Scholar, Ph.D, Dept. of Punjabi, GCU, Lahore.

1.Dr. Khalid Mahmood, Urdu Safar namon ka Tanqeedi Mutalia (Nai Dehli: Darya Ganj, 1995),22.

2.Dr. Anwar Sdeed, Urdud Adab Main Safarnama (Nai Delhi: M.R. Publicashions,2012),52.

3. Ghafoor Shah Qasim, Pakistani Adab 1947 say Ta haal (Lahore: Book Taak, 1995), 47.
4. Muhammad Kazim, Najeeb Ahmad say Mukalma, Nwaiwaqt, 13 March, 1977.
5. Rajinder Singh Lanba "Punjabi Safarnama" Kosh, Dr. Anbash Kour (Pityala: Publications Bureau, Punjabi University, 1995), 48.
6. Dr. Shahbaz Malik, Merian Bharat Pherian (Lahore: Taj Boo Dipo, 1996),
7. Laal Singh Kamla Akai, Mera Akhri Safarnama (Amritser: Bhapay Di Hatti Bazar Mai Sewan, 1933), 4.
8. Iqbal Zakhmi, Turpay Nein Kafilay (Lahore: Adara Punjabi Lakharian, 2004), 14.
9. Iqbal Zakhmi, 16.
10. Iqbal Zakhmi, 16.
11. Iqbal Zakhmi, 22.
12. Iqbal Zakhmi, 27-28.
13. Iqbal Zakhmi, 50.
14. Iqbal Zakhmi, 39-40.
15. Iqbal Zakhmi, 52.
16. Iqbal Zakhmi, 22.
17. Iqbal Zakhmi, 55.
18. Iqbal Zakhmi, 62.
19. Iqbal Zakhmi, 61.
20. Iqbal Zakhmi, 65.
21. Iqbal Zakhmi, 68.
22. Iqbal Zakhmi, 74.
23. Iqbal Zakhmi, 77.
24. Iqbal Zakhmi, 83.
25. Iqbal Zakhmi, 87.
26. Iqbal Zakhmi, 89.
27. Iqbal Zakhmi, 94.
28. Iqbal Zakhmi, 100.
29. Iqbal Zakhmi, 121.
30. Iqbal Zakhmi, 121.
31. Iqbal Zakhmi, 56.
32. Iqbal Zakhmi, 116.